

Erdem UÇAR*

KUTADGU BİLİĞ DİZİNİNDEKİ BİR KELİME HAKKINDA III: İDİŞ~İDİŞ 'KAP' ÜZERİNE

Öz: Eski Türkçenin Sami kökenli yazı sistemleri ile Runik ve Brāhmī yazı sistemleri /ı/ ve /i/ sesbirimleri için ayrı bir işaret kullanmamıştır. Kelimelerin üzerine eklenen ön veya arka damak ünsüzlü ekler kelimenin okunuşunda önemli bir rol üstlenmektedir. *Kutadgu Bilig* neşrinde ve dizininde *ıdışlıg*, *ıdış* ve *ıdışçı* kelimeleri bulunmaktadır. Aynı kökten gelen bu kelimelerin seslik bakımından birbirinden farkı olması oldukça şaşırtıcıdır. Bu kelimelerin *Kutadgu Bilig*'in yazmalarına bakılarak tekrar değerlendirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe ıdış~ıdış 'kap', ıdışlıg~ıdışlıg, ıdışçı~ıdışçı, Kutadgu Bilig.

ABOUT A WORD IN THE INDEX OF QUTADGU BİLİĞ III: ON İDİŞ~İDİŞ 'CUP'

Abstract: Sami origin scripts, Brāhmī and Turkic Runic scripts do not use a separate sign for /i/ and /ı/ in Old Turkic. The suffixes with palatal or velar consonants play an important role in the transcription of words. There are *ıdışlıy*, *ıdış* and *ıdışçı* in *Qutadyu Bilig*'s Edition and Index. Although these words are of the same origin, it is quite surprising that their transcriptions are different. These words need to be revisited by looking at *Qutadyu Bilig*'s manuscripts.

Keywords: Old Turkic ıdış 'cup', ıdışlıy~ıdışlıg, ıdışçı~ıdışçı, Qutadyu Bilig.

Eski Türkçe metinlerin büyük bir kısmının yazımında kullanılan Sami kökenli yazı sistemleri ile Runik ve Brāhmī alfabesinde /ı/ ve /i/ sesbirimleri için ayrı bir işaret kullanılmamıştır. Dolayısıyla kelimedeki ünlünün ön veya arka damak ünlüsü olup olmadığının belirlenmesi, kelimenin üzerine gelen ön veya arka damak ünsüzüne sahip ekler sayesinde gerçekleşmektedir. Bu ekler, Eski Türkçe kelimelerin okunuşunda oldukça önemlidir.

Eski Türkçe sözlüklerde sadece ön damak ünlülü olarak kaydedilen *ıdış* kelimesinin KB dizininde *ıdış* 'kadeh, taş, bardak, içki' (Arat 1979: 188) ve *ıdış*'ın 'kap' (Arat 1979: 182) iki farklı okuyuşla gösterildiğini görmekteyiz. Kelimenin *ıdış* mi yoksa *ıdış* mı olduğunu tayin edecek tek ölçüt kelimenin ön ve arka damak ünsüzlü eklerle birlikteki kullanımınıdır. Bunun için KB'de kelimenin {+l(X)g} ekli gövdesinin geçtiği 6045, 6057, 6060 ve 6062. beyitlerine bakmamız gerekmektedir:

* Doç. Dr.; İzmir/TÜRKİYE; merdemu@gmail.com

No	Neşir	K	V	F	Oran
6045	<i>ıdıslıg</i>	<i>adısl<l>ıg</i> (362/11)	<i>ıdıslıg</i> (172/25)	<i>ıdıslıg</i> (432/14)	3/1
6057	<i>ıdıslıg</i>	<i>adıslıg</i> (363/8)	<i>ıdıslıg</i> (172/38)	<i>ıdıslıg</i> (434/1)	3/1
6060	<i>ıdıslıg</i>	<i>adıslıg</i> (363/10)	<i>ıdıslıg</i> (173/1)	<i>ıdıslıg</i> (434/4)	3/1
6062	<i>ıdıslıg</i>	<i>adıslıg</i> (363/14)	<i>ıdıslıg</i> (173/3)	<i>ıdıslıg</i> (434/6)	3/1

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere, K'da kelimenin başındaki ünlü sadece elifle yazılmıştır. Kelimenin başındaki /ı/ ve /i/ ünlüleri K'da umumiyetle elif+ye ile yazılmasına rağmen, bu dört yerde kelimenin başındaki ünlü elif ile yazıldığı için kelimenin K'da *ıdıslıg* şeklinde okunması mümkün değildir. KB neşrindeki *ıdıslıg* okunuşu sadece F'ye dayanmaktadır. V'de tek bir yerde *ıdıslıg* (172/38) görülmektedir. Uygur harfli V yazmasında kelime *ıdıslıg* olarak görülüyor. Bunlara bakılarak KB neşrinde kelimenin hem 'palatal' [öndamaksıl] hem de 'velar' [arkadamaksıl] şeklinin olması nasıl açıklanabilir?

KB dizinine göre, metinde beş yerde *ıdıslıg*'in (2886, 2918, 2919, 2905, 2925) geçtiği görülüyor. Eğer neşirde *ıdıslıg* varsa bu kelimelerdeki ünlülerin de 'velar' [arkadamaksıl] olarak okunması gerekmektedir. Bu durumu daha iyi anlayabilmek için KB'de *ıdıslıg*'in üç nüshadaki durumuna biraz daha yakından bakmak faydalı olacaktır:

No	Neşir	K	V	F	Oran
2886	<i>ıdıslıg</i>	<i>adısl~edısl</i> (163/16)	-	<i>ıdıslıg</i> (213/10)	3/1
2905	<i>ıdıslıg</i>	<i>adıslın~edıslın</i> (165/5)	-	<i>ıdıslın</i> (214/15)	3/1
2918	<i>ıdıslıg</i>	<i>adıslıda~edıslıde</i> (166/4)	-	<i>ıdıslıde</i> (215/13)	3/1
2919	<i>ıdıslıg</i>	<i>adısl~edısl</i> (166/5)	-	<i>ıdıslıg</i> (215/14)	3/1
2925	<i>ıdıslıg</i>	<i>adısl~edısl</i> (166/13)	-	<i>ıdıslıg</i> (216/5)	3/1
6056	<i>atçı</i>	<i>atçı</i> (363/7)	<i>ıdıslıg</i> (172/37)	<i>atçı</i> (433/13)	3/2

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere, KB neşrinde *ıdıslıg* ve neşrin aparatında K'da *ıdıslıg* olarak kabul edilen kelimenin başındaki ünlü elifle yazılmıştır. Kelimenin K'da *ıdıslıg* şeklinde okunması doğru değildir. K'da kelimenin başındaki /ı/ ve /i/ ünlüleri umumiyetle elif+ye ile yazılmasına rağmen, *ıdıslıg~ıdıslıg*'in başındaki ünlünün beş yerde sadece elif ile yazılması K'nın yazıcısının kelimeyi *adısl~edısl* şeklinde anlamış olabileceğini düşündürmektedir. Kelime, V'de sadece bir yerde (172/37) geçmektedir, ama bu yerde diğer iki yazmada *atçı* vardır. Zaten, KB neşrinde de K ve F esas alınarak *atçı* kabul edilmiştir. F'deki yazım ise kelimenin hem *ıdıslıg* hem de *ıdıslıg* şeklinde okunmasına imkân tanımaktadır.

kelimesinin ön damak ünlülü olduğunu gösteren bir tanık görebildiğimiz kadarıyla sadece Berliner Turfan Text serisinin 28. cildinde geçmektedir. *Prajñāpāramitā* literatürüne ait Uygur harfli U 2993 numaralı fragmanda³ *idişig* [ydyş yk] ‘basket’ [sepet] (v3) vardır (Yakup 2010: C470 [s. 152-153]). Bu tanık, Uygurcada kelimenin ön damak ünlülü olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kelimenin kökeni hakkında görebildiğimiz kadarıyla şimdiye değin MENGES’in dışında bir açıklama yapılmamıştır. MENGES’e göre, Eski Türkçe *idiş* kelimesinin kaynağı Yunanca *δίσκος* [diskos] ‘masa, tabak’ kelimesi olabilir (1966: 99). Bunun dışında kelimenin kökeni hakkında sözlüklerde bir bilgiye rastlanmamıştır.

Eski Türkçedeki anlamlarına bakılarak, acaba *idiş~ıdış* kelimesinin ‘koku’ kavramı ile ilgili olması mümkün müdür? Kelime, *(y)ıd~(y)id* ‘scent, odour, smell’ (Clouston 1972: 883a) isim kökünden {+(X)ş} ile türetilmiş olabileceği gibi *(y)ıdı~(y)idi*- fiil kökünden {-(X)ş} ekiyle de türetilmiş olabilir. Ancak bu iki analiz teklifinde kelimenin yapısında bulunduğu tahmin edilen ekler nesne yapımına uygun değildir. Ancak bu açıklamanın MENGES’in öne sürdüğü köken açıklamasından daha muhtemel olduğunu da belirtmek gerekiyor, zira MENGES’in iddia ettiği Yunanca köken teklifinin seslik ve anlam gerekçesi pek sağlam gözükmemektedir.

CLAUSON, *(y)ıd~(y)id* ‘scent, odour, smell’ [koku] kelimesini sözlüğünde ayrıca *ıd~id* olarak da göstermiştir (1972: 33b), zira kelimenin Türk dillerinde yaşayan kalıntıları Eski Türkçede de böyle bir şeklin olabileceğini göstermektedir. Krş. Özbekçe *is*; Karakalpakça ve Kumukça *iyis*; Kazakça *is* (Clouston 1972: 883a). Ayrıca krş. Azeri Türkçesi *iy* ‘maddelerin, şeylerin burun qişasının hususi sınırlarına tesir etme hassesi’ (Orucov 2006: 614b).

Ayrıca Uygurcada *yıdıg* kelimesinin /y/’siz şekline bir metinde rastlanmıştır: *ıdıg* ‘übelriechend’ [kötü kokulu]. Bu kelime, Samantabhadra-utsāhana’ya ait MIK III 199 (TM 255) numaralı fragmanın ön yüzünün 4. satırında geçmektedir (Maue-Röhrborn 1980: 23 [s. 258-259]). Bu tanık, Erdal 1991: 218’de gösterilmiştir ve görebildiğimiz kadarıyla *yıdıg*’ın veya *yıdı-* fiilinin /y/’siz şekli Eski Türkçede buradan başka bir yerde tanıklanmamıştır. Dolayısıyla, bu tanığa dayanılarak *ıdış*’ın *ıdı-ş* şeklindeki tahlili mümkün görünmektedir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere hem isimden isim yapan {+(X)ş} hem de fiilden isim yapan {-(X)ş} ekleri nesne adı yapımına uygun değildir. Belki de fiilden isim yapan {-(X)ş} eki *ıdış*’ın yapısında mevcuttur. Eski Türkçede {-(X)ş} ekinin çoğunlukla ‘abstract’ [soyut kelime] yaptığı biliniyor (Erdal 1991: 266). Eski Türkçedeki *ıdış*’ın bu ‘abstract’ işlevinden hareketle ‘nesne adının’ ortaya çıkmış olması belki düşünülebilir: ‘kokan, kokmuş’ → ‘kokan eşya’, → ‘kap, tencere, kova, kadeh’, vs.

³ Fragmanın resmi için “*Depositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz Orientabteilung*” kurumunun internetteki “*Turfanforschung: Digitales Turfan-Archiv*” (www.turfan.bbaw.de) adresinden faydalanılmıştır.

3. Eski Türkçe *ıdış~ıdış* kelimesinin kökeninin tespit edilmesi pek kolay değildir. Kelimenin kökeninin ihtiyatla da olsa 'koku' kavramıyla ilişkilendirilip kelimeyi *ıd* 'koku' isim kökünden {+(X)ş} eki ile veya *ıd+ı-* 'kokmak' fiil gövdesinden {-(X)ş} eki ile türetilmiş olabileceği düşünülebilir. Bu eklerden {-(X)ş} ekinin Eski Türkçede çoğunlukla 'abstract' [soyut kelime] yaptığı biliniyor (Erdal 1991: 266). Eski Türkçedeki *ıdış*'ın bu 'abstract' işlevinden hareketle 'nesne adının' ortaya çıkmış olması mümkün gözükmektedir: 'kokan, kokmuş' → 'kokan eşya', → 'kap, tencere, kova, kadeh', vs.

Kısaltmalar

Ar. = Arapça; bk. = bakınız; dip. = dipnot; F = Yusuf Has Hâcib 2015a; K = Üşenmez-Uçar 2014; KB = Kutadgu Bilig; krş. = karşılaştırınız; V = Yusuf Has Hâcib 2015b.

Kaynakça

- Al-Rabghūzī (1995). *The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version*, Vol. I. Critically Edited by H. E. BOESCHOTEN et al with the assistance of H. BRAAM, B. RADTKE; Vol. II. Translated into English by H. E. BOESCHOTEN, et al, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN, O. F. SERTKAYA, N. YÜCE. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Bang, W. (1925). "Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, Zweiter Brief: uzuntonluy - die Krone der Schöpfung", *Ungarische Jahrbücher*, 5: 231-251.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R.; J. Kelly (1982). *Mahmut el-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices by R. DANKOFF in collaboration with J. KELLY, Part I, Harvard: Harvard University Press.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- İskakov, A. I. et al (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi*, Tom 15, Almatı: A. Baytursınlı Atındağı Til Bilimi Institutı.
- Karademir, S. (2013). "Eski Türkçeden Günümüze ı~i Seslerinin Alternans Kullanımı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7: 49-63.
- Maue, D.; K. Röhrborn (1980). "Zur alttürkischen Version des Saddharmapundarīka-Sūtra", *Central Asiatic Journal*, 24/3-4: 251-273.

- Melioranskiy, P. M. (1900). Arab’ Filolog’: o Turetskom’ Yazık’, Sanktpeterburg’: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.
- Menges, K. H. (1966). “Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Čayataj Manuscripts”, *Central Asiatic Journal*, 11: 87-133.
- Monier-Williams, S. M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*, Oxford.
- Nadelyayev, V. M. [vd.] (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad: Institut Yazikoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- Orucov, E. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, Dört Cildde, C. II, Bakı: Şerq-Qerb.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Tuna, O. N. (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1960: 213-282.
- Üşenmez, E.; E. Uçar (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının ilk Eseri: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā literature in Old Uyghur*, BT: 28, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- Yusuf Has Hâcib (2015a). *Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstitutı Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy Namli Şark Kolyazmaları Merkezi 1809. nr.)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf Has Hâcib (2015b). *Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur: Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*, BT: 18, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.